

JEDNA OD MNOGIH JEVREJSKIȚ ZAJEDNICA KOJIȚ VIŠE NEMA

JEVREJSKA ZAJEDNICA U NOVOM KNEŽEVCU¹

Novi Kneževac se nalazi u severnom Banatu, na levoj obali Tise, dvadesetak kilometara južno od Segedina i petnaestak kilometara severno od Sente, na bregu nadmorske visine 84 m. Naseljen je neprekidno od mlađeg kamenog doba² jer se reka tu mogla prelaziti cele godine, okolina je redovno bila plodna, a Tisa uvek bogata ribom, što je omogućavalo bezbedan život. Do okupacije 1941. godine, nad krajem gde se nalazi Novi Kneževac, počevši od Dečana (pre naše ere) vladalo je 12 nacija³, najduže Mađari (779 godina), Rimljani (274 godine), Avari (253 godine) itd. Prvobitno ime ovog mesta potiče iz V veka, kad su se u te krajeve zajedno sa Hunima i Avarima doseljavali i Sloveni. Tokom seobe stvaraju teritorijalne zajednice koje se zovu "knežine", a predeo oko današnjeg Novog Kneževca bio je "kneža" (od prideva "knežev"). Kasnije se spominje "Kenažna"⁴, "Knezaha"⁵, te u XIII veku "Kenešd"⁶, zatim "Kanjiža" i "Rvkanyizsa", Kanjiža-skela. Znatno kasnije, posle Karlovačkog mira 1699, kad Banat ostaje pod Turcima (do Požarevačkog mira 1718), zove se "Turska - Török-Kanjiža", koje ime zadržava do 1922, a ođad se zove Nova Kanjiža (na nepuna 3 km uzvodno, na desnoj obali Tise nalazila se Mađarska Kanjiža koja je u staroj Jugoslaviji dobila ime Stara Kanjiža). Nova Kanjiža je 8. februara 1935. godine prozvana Novi Kneževac jer je ustanovljeno da su atentatori koji su 9. oktobra 1934. u Marselju ubili kralja Aleksandra I Karađorđevića, svoju obuku većim delom dobili na "Janka"-pusti, kraj grada Nađ (Velika) Kanjiža u Mađarskoj, pa da ime Nova Kanjiža ne bi asociralo na grad Nađ Kanjižu, mesto je dobilo ime koje i sada ima⁷.

* Rad je otkupljen na konkursu SJOJ 1985, kategorija Memoarska građa.

1 Pisac ovih redova oseća se posebno dužan da se zahvali Zdravku Ramadanskom, učitelju u penziji iz Novog Kneževca, zbog toga što je dobio mogućnost za uvid u njegovo neobjavljeno delo "Istorija Novog Kneževca" iz 1979. godine.

Dužan je da se zahvali i na pomoći u identifikaciji članova jevrejske zajednice u Novom Kneževcu, pre svega Klari-Dragi Ramadanski (Novi Kneževac), Boriški Polaček, rod. Vajs (Holon, Israel), Olgi Adam, rod. Ungar (Novi Sad), i, ne u manjoj meri, svom bratu, Kertu.

Zahvalan je takođe i dru. Mihajlu Marjanovu, višem naučnom saradniku Medicinskog fakulteta u Novom Sadu, na ustupljenim slikama jevrejskog hrama u Novom Kneževcu.

Najzad, dužan je da se zahvali i Cvi Lokeru iz Jerusalima, čije je upomo negovaranje dovelo do toga da se čvrsta želja, ali samo tinjajuća snaga, pretoči u ove stranice

2 Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979. (rukopis u vlasništvu pisca).

3 Ibid.

4 Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979. (rukopis u vlasništvu pisca).

5 E. Reiszig (kiegszitette Vende Aladr).

6 Ibid.

7 Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979, (rukopis u vlasništvu pisca).

TEODOR KOVAČ

Naredbom zemaljske administracije za Banat od 5. marta 1753, kad je Banat, a time i Novi Kneževac, bio pod austrijskom upravom, sve novoosnovane opštine bivših graničara morale su nositi imena vladarske kuće. Jedno takvo mesto nalazilo se uz Novi Kneževac i dobilo je ime po Josifu II, "Jozefsdorf", ili kako ga je narod zvao "Jozefovo", ili "Josipovo", odnosno "Józseffalva" do kraja I svetskog rata, zatim Josipovo do 1935, a otad do oslobođenja posle II svetskog rata nazvano "Obilićevo", kad je odavno već i fizički bilo spojeno s Novim Kneževcem, konačno i administrativno uključeno u Novi Kneževac⁸. Stanovništvo Novog Kneževca, posebno poslednjih decenija pred rat, bilo je mešovito, otprilike pola srpsko i pola mađarsko, a sem Jevreja, jedva da je i bilo drugih narodnosti.

DOLAZAK JEVREJA U OKOLINU NOVOG KNEŽEVCA

Jevreji su se odavno naselili na teritoriji Jugoslavije⁹. Prvi podatak da žive i u Novom Kneževcu potiče s početka XVIII veka, ali se ne vidi da li su tu živeli trajno¹⁰.

U blizini, u Segedinu, zabeleženo je da je Jevrejin Isak Moyses 25. februara 1714. iznajmio od grčkog trgovca Papekosta jedan dućan¹¹, što znači da su Jevreji u to vreme već bili stalno nastanjeni u ovim krajevima. Međutim, prema popisu iz 1735. godine, u Segedinu je zabeleženo svega šest Jevreja¹².

Postoji još jedan podatak da Jevreji borave u susedstvu Novog Kneževca već u XVIII veku; naime, Mihael Majtinski, Jevrejin iz susednog Krstura, moli 19. oktobra 1793. da mu se skine sekvistar sa pokretnosti i kuće. Jevreji su u to vreme već boravili tu¹³, a takođe i u drugim mestima u Banatu jer se već bio pojavio i organizovan jevrejski život u vidu jevrejskih opština: u Zrenjaninu (Velikom Bečkereku) 1760¹⁴, u Kikindi pre 1800¹⁵ itd.

Kad je Banat ispod turske vlasti potpao pod austrijsku vlast, položaj Jevreja je postao težak: plaćali su razne takse, dažbine, glavarine¹⁶, a pretežno su se bavili zakupom krčmi, torbarenjem, trgovinom životinjskom kožom i duvanom¹⁷. Zabeleženo je da je Ignac Major 21. juna 1792. podneo molbu opštini Velika Kikinda da mu se osigura zemljište u Josipovu da bi tamo izgradio kuću¹⁸, Georg Najer je 1835. dobio odobrenje da otvori radnju u

8 Ibid.

9 Videti napomenu pod 1.

10 Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979, (rukopis u vlasništvu pisca).

11 J. Kovács, Szeged és népe, Szeged enográfiája, "Dugonius Táraság", Szeged 1901, 115.

12 M. Milosavljević, Kolonizacija Banatskog Arandelova, Malog Sigeta i Podlokanja 1921-1941, Matica srpska, edicija "Prilozi za poznavanje naselja i naseljavanja Vojvodine", Novi Sad 1974, 51.

13 V. Stajić, Velikokikindski dištrikt 1776-1876, Matica Srpska, Novi Sad 1950, 346.

14 Magyar zsidó lexikon, Budapest 1929, 7, 177, 626.

15 G. Fekete, Nagyikikinda, u "Torontál vármegye", izd. Borovszky Samu: Magyarország vármegyei és városai, Országos Monografia Társaság, Budapest 1911 (?), 583.

16 Magyar zsidó lexikon, Budapest 1929, 7, 177, 626.

17 A. Hegedűs, Agrarni odnosi u torontskoj županiji 1779-1848, doktorska disertacija, Novi Sad 1981.

18 Yalkut 1948-1978, The Israel Association of Yugoslav Jews, Jerusalem 1978, 87.

JEDNA OD MNOGIH JEVREJSKIH ZAJEDNICA KOJIH VIŠE NEMA

Josipovu, a Jozef Najman da drži mesarsku radnju od 1832. do 1834, što mu je produženo do 1840. godine, Jakob Polak je 1841. podneo molbu da se nastani u Josipovu, pošto se više nije mogao skrivati kod svog tasta Volfa Hiršla.

Popisom iz 1825. godine, u Josipovu¹⁹ su popisana 1.423 stanovnika, a među njima i 15 Jevreja; 1839. bilo je 10, a u Turskoj Kanjiži 20 Jevreja.

Stanovnici Josipova su posle 1848. godine uputili žalbe zbog pljačke i prisvajanja imovine, tako da je Magistrat 27. februara 1850. poslao podbeležnika Aleksandra i senatora Petra Kijurskog da izvide sporove. Optuženi Đura Čanadi je priznao da je u vreme "bune" bespravno delio zemlju "čivutina" Leopolda Dajča, Filipa Volfa i Davida Polaka. Nešto kasnije, 1862, u istom mestu je Moric Frenkel dobio pravo na monopol za prodaju alkoholnih pića. U oba mesta je 1865. zabeleženo da ima 66 Jevreja, 1900. bilo ih je 97, a 1910. godine već 101 lice²⁰.

Položaj Jevreja u toj sredini se verovatno poboljšavao paralelno s poboljšanjem njihovog položaja u drugim delovima austrijske carevine²¹. Tako su krajem XVIII veka (oko 1780), među približno 350.000 stanovnika koliko je Banat tada mogao imati, zabeležena i 353 Jevreja²².

Jevreji su se najviše doseljavali iz nemačkih i češko-mavarskih krajeva, odakle su donosili navike i versku kulturu i presađivali ih u krajeve u koje su se doseljavali²³.

Vredi pomenuti da je Karlo III, u Austriji, 1726. izdao naredbu kojom je, sem najstarijem sinu, bilo zabranjeno ostalim jevrejskim mladićima da se žene. Taj propis nije u južnim krajevima austrijske carevine strogo poštovan, što je svakako uticalo na migraciju Jevreja u te krajeve.

FORMIRANJE JEVREJSKE ZAJEDNICE U NOVOM KNEŽEVCU

Intenzivnije naseljavanje Jevreja u ove krajeve vršeno je u razdoblju 1853-1867. U stvari, cela istorija vojvođanskih Jevreja nije starija od nešto više od 150 godina²⁴. Od 1867. datira njihova građanska ravnopravnost, a od 1895. izjednačava se jevrejska veroispovest s velikim hrišćanskim religijama.

19 Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979, (rukopis u vlasništvu pisca).

20 Yaikut 1948-1978, The Israel Association of Yugoslav Jews, Jerusalem 1978, 87.

21 B. Jankulov, Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku, Matica srpska, posebna izdanja, Novi Sad 1961, 64.

22 B. Jankulov, Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku, Matica srpska, posebna izdanja, Novi Sad 1961, 64
Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979, (rukopis u vlasništvu pisca).

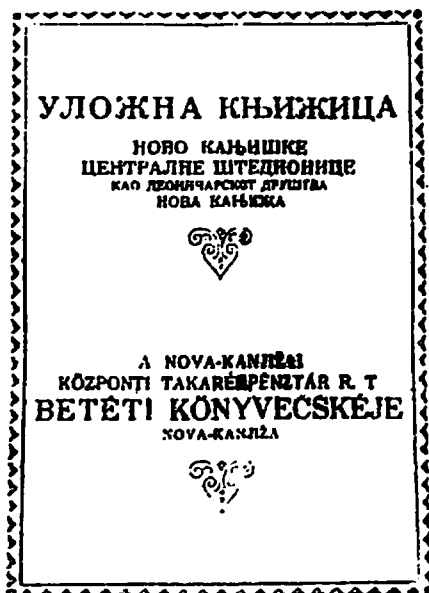
V. Stajić, Velikokikindski dištrikt 1776-1876, Matica Srpska, Novi Sad 1950, 346.

23 J. Hölander, u "Jevrejski almanah za 5689", IV godište, uredio dr Leopold Fischer, Savez Rabina Kraljevine SHS, Vršac 1928, 53.

24 J. Hölander, u "Jevrejski almanah za 5689", IV godište, uredio dr Leopold Fischer, Savez Rabina Kraljevine SHS, Vršac 1928, 53.

B. Jankulov, Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku, Matica srpska, posebna izdanja, Novi Sad 1961, 64

V. Stajić, Velikokikindski dištrikt 1776-1876, Matica Srpska, Novi Sad 1950, 346.

Uložna knjižica

trgovac žitom, Berković ugostitelj, Nis agronom, ali nije bilo zemljoradnika. Materijalno su srazmerno dobro stajali i nisu bili upućeni na socijalnu pomoć. Malo-pomalo su zauzeli važno mesto u privrednom životu mesta. Tako, na primer, sem manjeg broja trgovina koje su uglavnom bile u srpskim rukama, ostale su bile jevrejsko vlasništvo. I u bankarstvu su imali značajnu ulogu: Novokanjiška centralna štedionica (Nova Kanjiža i központi takarékpénztár) bila je znatnim delom vlasništvo Mora Šilera, koji je bio i njen direktor²⁷.

JEVREJSKA ZAJEDNICA IZMEĐU DVA RATA

U vreme stvaranja Kraljevine SHS 1918. godine, jevrejska zajednica je organizaciono već bila oformljena²⁸. Još u drugoj polovini XIX veka, jevrejska zajednica je osnovala groblje koje se od početka nalazilo na istom mestu gde je i sada, na kraju Zmaj-Jovine ulice, blizu železničke pruge. Danas o groblju niko ne vodi brigu, sasvim je zapušteno, a grobovi su zarasli u šiblje i teško im je prići.

²⁵ Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979. (rukopis u vlasništvu pisca).

²⁶ Ibid.

²⁷ Z. Ramadanski, Istorija Novog Kneževca, 1979. (rukopis u vlasništvu pisca).

Krajem prošlog veka, 1893, zabeleženo je da je Đula Polak, pekar iz Turske Kanjiže, dobio dozvolu da pored hleba pravi i zemičke, perece, slane kolače, a od sreskih vlasti, jer je Novi Kneževac postao sresko mesto između 1850. i 1853, verovatno 1851²⁵ i dozvolu da otvori radionicu soda-vode u glavnoj ulici. U to vreme je Jevrejkin Šmilja kupio trgovinu mešovitom robom od Milana Putnika, a Bela Šugar (negde stoji i Šurar) krčmu Ćire Ivanova i takođe otvorio trgovinu mešovitom robom. Za desetak godina je postao imućan, ali mu je radnja opljačkana 1918, pa se odselio iz mesta. Te burne 1918. godine opljačkana je i gvoždarska radnja Jevrejina Santoa, koji je trgovao i žitom, a preko puta se nalazila još jedna jevrejska radnja mešovitom robom i pićem, čiji je vlasnik bio Volf, ali ju je on prodao²⁶.

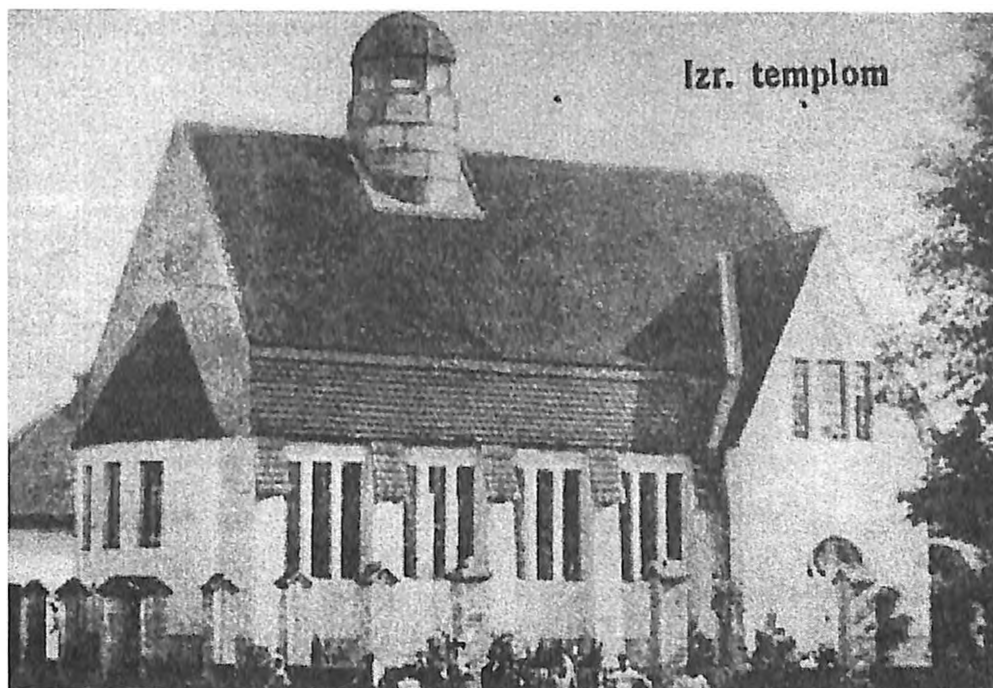
Iako je neosporno da se velika većina Jevreja bavila trgovinom, među njima je bilo i drugih zanimanja. Čilag je bio prvi lekar u mestu, Švarc i Bodnar prvi advokati, Griner

JEDNA OD MNOGIH JEVREJSKIH ZAJEDNICA KOJIH VIŠE NEMA

I mrtvačnica je u veoma lošem stanju. Najstariji grob je iz 1872, grob Marije Klajn koja je živela 49 godina. Poslednji čovek sahranjen na tom groblju 1962. bio je rendgenolog dr Eugen Gergelj, rođen 1890. godine²⁹, sin Izraela Gelbmana, predmolitelja u Novom Kneževcu.

Početakom XX veka, verovatno oko 1910-1911, sazidan je hram. Znatno kasnije, između 1930. i 1940, pričalo se da je u okolini Novog Kneževca živeo veoma imućan Jevrejin, zakupac zemlje (ili veleposednik). Jedne godine kad je letina bila veoma obilna, Jevreji iz Novog Kneževca su ga zamolili da im omogući zidanje hrama, što je on i učinio, verovatno da bi mu se ime ovekovečilo kao meceni. Kakva ironija sudbine, danas mu se ni ime ne zna! Nije isključeno da je neko iz njegove porodice upravo tada imao neku svečanost (venčanje ili slično).

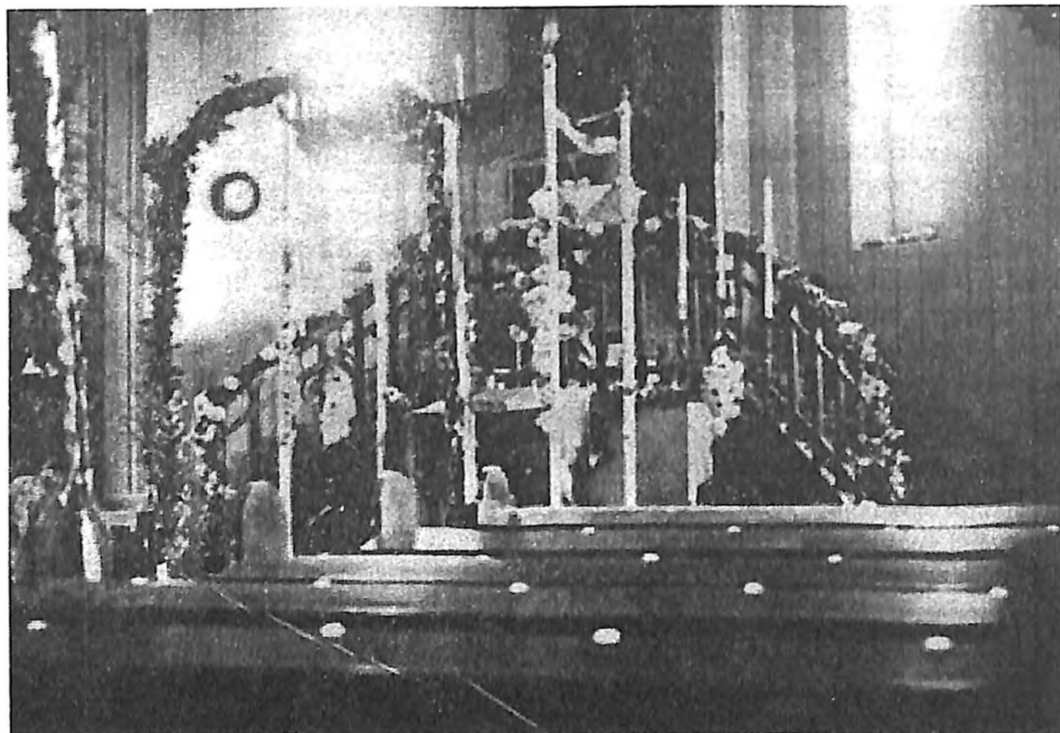
Ni ime arhitekta hrama ni trajanje gradnje nisu poznati. Hram je porušen ubrzo posle okupacije 1941 godine.

Novi Kneževac

28 Ibid.

29 Ibid.

Unutrašnjost hrama u Novom Kneževcu

Prema raspoloživim podacima, samostalna Jevrejska opština u Novom Kneževcu pominje se prvi put tek 1936. godine³⁰. Do tada je jevrejska zajednica u Novom Kneževcu organizaciono bila uključena u Jevrejsku opštinu u Kikindi (Velika Kikinda). Izgleda da je prvi predsednik Jevrejske opštine u Novom Kneževcu bio Armin Heisler (1935-1938), zatim dr Lipot Feuer (1938-1939) i do njenog uništenja Mör Schiller³¹.

Predmolitelj u hramu je za sva vremena bio Izrael Gelbman koji je stanovao u posebnoj kući u glavnoj ulici, gde je održavao i časove verskog podučavanja (veronauke) za školsku decu, ili za druge prilike (pripremanje za Bar-Micva i slično).

Tačan poimeničan popis Jevreja u Novom Kneževcu ne postoji. Na osnovu sećanja i razgovora sa onima koji su poznavali prilike, uoči rata su u Novom Kneževcu živeli sledeći Jevreji:

30 Jevrejski narodni kalendar 5696 (1935/36) i kasnije, izd. David A. Levi i Aleksandar Klein, Beograd-Zagreb. "Židov", br. 24 do 24. maja 1935, str. 11.31

31 Ibid.

JEDNA OD MNOGIH JEVREJSKIH ZAJEDNICA KOJIH VIŠE NEMA

Berković Vilmoš, zubar	Nemeš Rožika, rod Polak, domaćica (supruga Kazmera Nemeša koji nije Jevrejin)
Berković Bela, sudski činovnik (Vilmošev brat)	Parvanj Ilona, domaćica (supruga dra Dragutina Parvanja, advokata, koji nije Jevrejin)
Berković Aleksandar, sin, učenik	Perenji dr Lajoš, advokat
Deak Šandor, trgovac	Perenji Mariška, supruga, domaćica
Deak Salika, supruga, domaćica,	Polak Ignac, penzionisani opštinski činovnik
Deak Imre, sin, činovnik	Polak-Gergalj Boriška, supruga, pisac
Deak Roži, kći, domaćica	Polak Marija(?), Ignacova rođaka, domaćica
Duft Šalomon, trgovac perjem	Ramadanski-Szekeress Klara-Druga, domaćica (supruga Branka Ramadanskog koji nije Jevrejin)
Duft Karolj, sin (iz prvog braka)?	Schiller Mor, direktor banke
Duft-Kner Matilda, supruga, krojačica	Schiller Iren, supruga, domaćica
Kner Rozalija (?), Matildina majka	Schiller Olga, kći, domaćica
Kner Jolan (?), Matildina sestra	Schlesinger Jakob, trgovac perjem
Kner Oto, "Toto", sin Matildine umrle sestre, učenik	Schlesinger Aranka, supruga, domaćica
Fajer Roza, domaćica, (udovica dr Lipota Fajera)	Schlesinger Laslo, sin, trgovac perjem
Farago-Duš Mima, učiteljica u penziji (supruga Andraša Duša koji nije Jevrejin)	Schlesinger Tibor, sin, trgovac perjem
Gelbman Izrael, predmolitelj	Steiner Manci, krojačica
Gerő Mor, penzionisani železnički invalid, bankarski činovnik	Špicer Albert, Mariškin brat, mentalno zaostao, nezaposlen
Gerő Berta, supruga, domaćica	Ungar Jenő, trgovac poljoprivrednim proizvodima
Gerő Imre, sin, činovnik	Ungar Klara, supruga, domaćica
Gerő Ilonka, kći, domaćica	Ungar Lili, kći, dete
Gerő Boriška, kći, činovnica	Ungar Marika, kći, dete
Hečko Karlo, fotograf	Ungar Marcel, trgovac poljoprivrednim proizvodima
Hečko Joža, sestra, domaćica	Ungar Margit, supruga, domaćica
Hečko Jolanka, mati, domaćica	Ungar Olga, kći, učenica
Heisler Armin, poverenik fabrike šećera	Ungar Tibor-Tihomir, sin, učenik
Heisler Ester, supruga, domaćica	Weinberger Mikloš, činovnik
Heisler Rožika, kći, domaćica	Weis Jožef, trgovac ogrevom i građevinskim materijalom
Jelinek Hugo, ugostitelj	Weis Irma, supruga, domaćica
Jelinek Vilma, supruga, domaćica	Weis Boriška, kći, kozmetičar
Jelinek Judit, dete	Weis Ferenc, sin, činovnik kod oca
Jelinek Rudolf, trgovac tekstilom	Weis Katica, trgovac mešovitom robom
Jelinek Šarika, supruga, domaćica	Weis Salika (?), sestra, domaćica
Jelinek Jožef, sin, krojač	Zelinka Zoltan, sajdžija
Kovač dr Arpad, advokat	Zelinka Flora, mati, domaćica
Kovač Olga, supruga, domaćica	Ehrenfeld Šandor, ugostitelj
Kovač Karlo, sin, pravnik	Ehrenfeld (?), supruga, domaćica
Kovač Teodor, sin, učenik-maturant	Ehrenfeld Bella, kći, domaćica
Löbl Mikša, trgovac ogrevom i građevinskim materijalom	Ehrenfeld (?), sin, mentalno teško zaostao
Löbl Rozalija, supruga, domaćica	

Imena su pisana delom fonetski, a delom ne, onako kako su se prema sećanju sami potpisivali.

Rat su preživeli Margit Ungar sa kćerkom Olgom i sinom Tiborom-Tihomirom (uspela je da pobjegne iz Beograda u unutrašnjost i krila se pod lažnim imenom u Srbiji), Boriška Weis, kasnije udata Polaček, koju je rat zatekao u Kanjiži (Staroj Kanjiži) gde je delila sudbinu Jevreja iz Mađarske (deportovana je 1944, ali se vratila iz deportacije); zatim Marika Ungar (zahvaljujući kućnoj pomoćnici sklonjena uoči same deportacije kod rođaka u Mađarskoj). Klara-Druga Ramadanski i Rožika Nemeš-Polak, kao i Farago-Duš Mima preživeli su rat u Novom Kneževcu zahvaljujući tome što su bile udate za nejevreje (jedini Jevreji koji su legalno boravili za vreme rata u Banatu bile su Jevrejke udate za pripadnike drugog naroda, prva za Srbina, a druga i treća za Mađara), a pisac ovih redova je sa bratom proveo rat u zatvorima, logorima i slično u Mađarskoj.

Sačuvana je i priložena fotografija većine članova Jevrejske opštine iz 1937. ili 1938. godine, zajedno s njihovim gostima, sačinjena za vreme Seder-večere u manjoj prostoriji hrama, u tzv. "Malom hramu", koja je korišćena zimi jer se lakše mogla grejati.

"Seder-veče" 1937/38. godine u prostoriji zvanj "mali hram"

LEGENDA IMENA SA SLIKE

Lili Ungar (vidi se samo leva strana lica)
Laslo Šlezinger (vidi se samo leva strana lica, sa školskom kapom)
Teodor Kovač (podbočen na levu ruku, sa školskom kapom)
Tibor Šlezinger (pored Lili Ungar, vidi se samo gornji deo lica, pod šeširom)
Oto Kner (vidi se samo čelo sa očima, sa školskom kapom)
Jakob Šlezinger (najviši na levoj strani slike, sa šeširom)
Ferenc Vajs (u svetlom odelu)
Aranka Šlezinger (sa naočarima)
Šarika Jelinek (pored Aranke Šlezinger)
Irma Vajs (na pročelju s leve strane, iznad sveće)
Olga Kovač (stoji ispred prozora u crnoj haljini)
Adolf Berger (otac Olge Kovač, u gostima na Seder-večeri, stoji)
Flora Zelinka (sedi u crnoj haljini, prva sa unutrašnje strane stola)
Iren Šiler (vidi se samo lice)
Mor Šiler (sedi na sredini, u svetlom odelu)
Rudolf Jelinek (između Irene Šiler i Mora Šilera, vidi se samo lice)
Hugo Jelinek (vidi se samo čelo, sedi iza Irene Šiler)
Jožef Vajs (iza Rudolfa Jelineka, vidi se samo deo lica)
Manci Štajn (sedi levo od Mora Šilera, vidi se samo lice)

Izrael Gelbman (na sredini slike, sa molitvenim šalom)
Boriška Polak-Gergelj (na sredini slike, levo od Manci Štajn)
Mati (?) Manci Štajn (sedi prva sa unutrašnje strane stola desno)
Rozalija Lebl (u svetloj haljini, levo od Mora Šilera)
Jene Ungar (iza Rozalije Lebl)
Mikša Lebl (pored Rozalije Lebl, vidi se samo deo lica)
Irma Berger (mami Olge Kovač, u gostima na Seder-večeri, stoji levo od Izraela Gelbmana)
Roza Fajer (levo od Irme Berger)
Lipot Fajer (levo od Roze Fajer)
Šarlota Blau, mami Irme Vajs, u gostima na Seder-večeri (lice se ne vidi jasno zbog sveće)
Boriška Vajs (u svetloj haljini)
Zoltan Zelinka (iza Boriške Vajs, kraj zida, vidi se samo lice pod šeširom)
Karlo Kovač (pored Boriške Vajs)
Švarc? (pored Karla Kovača)
Olga Šiler (stoji kraj zida, najviši na ovoj slici)
Armin Hajzler (levo od Olge Šiler)
Ester Hajzler (stoji pored Armina Hejzlera)
Katica Vajs (stoji sasvim desno)
Sestra Roze Fajer (sedi desno, poslednja na slici)

TEODOR KOVAČ

Prilikom deportacije vršena je besprimerna pljačka i stvari ponetih sa sobom i ostavljene pokretne imovine³³.

Fotografija Ferenc Vajsa iz Novog Kneževca slučajno ostala sa izbačenim stvarima za koje se niko nije interesovao: u levom gornjem uglu vidi se da je slika oštećena na mestu gde su je miševi tokom tih godina grickali.

Ferenc Vajs iz Novog Kneževca

Posle pet nedelja, 20. septembra, Jevreji iz mlina u koji su bili deportovani prebačeni su malim brodovima u Beograd. Muškarci iznad 14 godina starosti odvedeni su pravo u logor Topovske šupe i odatle postepeno odvođeni na streljanje kraj drumu između Pančeva i sela Jabuke, a žene i deca su pušteni u grad da se smeste kod rođaka, prijatelja, poznanika, ili da ih zbrine Jevrejska opština u Beogradu. Posle nepuna tri meseca, 8. decembra, pokupljeni su i oni i do 12. decembra sprovedeni u logor na Sajmištu. Iz tih logora, Topovskih šupa i Sajmišta, u životu nije ostao nijedan Jevrejin iz Banata. Banatski Nemci su tada bili veoma ponosni što su stvorili jednu administrativnu celinu, kakva je Banat tada faktički i bio, prvu u Evropi potpuno očišćenu od Jevreja - "Judefrei"³⁴.

³³ Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1952, 9.

JEDNA OD MNOGIH JEVREJSKIH ZAJEDNICA KOJIH VIŠE NEMA

Danas u Novom Kneževcu živi samo jedna Jevrejka. Za oko 200 godina, krug se zatvorio - u Novom Kneževcu uskoro neće biti Jevreja.

UMESTO ZAKLJUČKA

Decenijama je nameravano da se zabeleže, godinama se nastojalo da se skupe, mesecima je pokušavano da se srede sada već oskudni podaci koji su se još mogli prikupiti o jednoj maloj, u minulom ratu uništenoj jevrejskoj zajednici u kojoj je rođen i iz koje potiče i pisac ovih redova.

Napisane stranice su svojevrsan "dug časti" prema toj zajednici, zauvek izbrisanoj sa spiska jevrejskih zajednica.

LITERATURA

1. S. Dubnov, *Kratka Istorija Jevrejskog naroda, Savez jevrejskih opština Jugoslavije*, Beograd 1962.
2. G. Fekete, Nagyikinda, u "Torontál, vármegye", izd. Borovszky Samu: *Magyarország vármegyei és városai, Országos Monografia Társaság, Budapest 1911 (?)*, 583.
3. A. Hegedűs, *Agrarni odnosi u torontalskoj županiji 1779-1848*, doktorska disertacija, Novi Sad 1981.
4. J. Holländer, u "Jevrejski almanah za 5689", IV godište, uredio dr Leopold Fischer, *Savez rabina Kraljevine SHS, Vršac 1928*, 53.
5. B. Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Matica srpska, posebna izdanja, Novi Sad 1961, 64.
6. *Jevrejski narodni kalendar 5696 (1935/36) i kasnije*, izd. David A. Levi i Aleksandar Klein, Beograd-Zagreb.
7. J. Kovács, Szeged és népe, Szeged enográfiája, "Dugonios Társaság", Szeged 1901, 115.
8. T. Kovač, "Prilog poznavanju uništenja jevrejske zajednice u Banatu tokom Drugog svetskog rata", *Jevrejski almanah 1963-1964, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1964*, 137.
9. *Magyar zsidó lexikon*, Budapest 1929, 7, 177, 626.
10. M. Milosavljević, *Kolonizacija Banatskog Arandelova, Malog Sigeta i Podlokanja 1921-1941*, Matica srpska, edicija "Prilozi za poznavanje naselja i naseljavanja Vojvodine", Novi Sad 1974, 51.
11. Z. Ramadanski, *Istorija Novog Kneževca, 1979*, (rukopis u vlasništvu pisca).
12. E. Reiszig (*kiegészítette Vende Aladár*), vid. pod 2, 131.
13. V. Stajić, *Velikokikindski dištrikt 1776-1876*, Matica srpska, Novi Sad 1950, 346.
14. *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1952*, 9.
15. "Židov", br. 24 od 24. maja 1935, str. 11.
16. *Yalkut 1948-1978, The Israel Association of Yugoslav Jews, Jerusalem 1978*, 87.

---

34 T. Kovač, "Prilog poznavanju uništenja jevrejske zajednice u Banatu tokom Drugog svetskog rata", *Jevrejski almanah 1963-1964, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1964*, 137.

TEODOR KOVAČ

Teodor Kovač

S u m m a r y

JEWS IN NOVI KNEŽEVAC

The history of Jews in Voivodina is insufficiently recorded, particularly their history in the Yugoslav part of Banat district. There are no reliable data whether any Jews lived in Banat before Turkish arrival and during their rule. The first dependable facts are about individual arrivals and permanent residences during Austrian rule, in the second and third decade of XVIII century, and about somewhat larger groups since the middle of the XIX century. Before the beginning of the World War Two in Banat lived about 6.000 Jews.

According to the archaeological explorations, Novi Kneževac was inhabited before the Christian era.

First reliable datum about a Jew living in Novi Kneževac (to be more exact, in Obilićevo, later Josipovo, which has by now became part of Novi Kneževac) is from 1825. The cemetery was established in the second half of XIX century, so it presents an evident proof of a permanent Jewish community: the oldest grave is dated 1872. The last Jew was buried in 1962: this was Eugen Gergelj, M.D., radiologist, born 1890, son of the hazzan Izrael Gelbman; however, doctor Gergelj left Novi Kneževac before WW II. The temple was built in 1910-1911, but the architect and the financiers are unknown. It was demolished after WW II and the site is not marked.

Banat was the first administrative entity under Nazi rule in Europe that was *Judenrein*, and the local German population was very proud of Banat's "glory" because of that primacy. All the Jews except women married to Christians were deported on August 14, 1941, just four months after the occupation of Serbia. Men were killed during next two months together with other Jewish men from Serbia; the women, unless they had died from exposure, illness and torture during winter 1941/2 in camp "Sajmište", were murdered in gas vans during the same winter. Liquidation was so thorough that it was pointed out on the Wannsee Conference in favour of the argument that the complete extermination of the Jews on one territory is possible and can be done.

As far as could be reconstructed, at the start of the WW II in Yugoslavia in Novi Kneževac lived 78 Jews (including the Jewish women married to Christians). Ten had survived the war by escaping to Hungary or in hiding, and the three of the these survivors were women married to Christians.

Today there are no Jews living in Novi Kneževac.